

ОДНОСТОРОННЄ САМОРЕГУЛЮВАННЯ НА СТАДІЇ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СВІТЛІ ВІЛЬНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЇХ УЧАСНИКІВ

ONE-SIDED SELF-REGULATION AT THE STAGE OF EMERGENCE OF CIVIL JURIDICAL RELATIONSHIP IN THE CONTEXT OF FREE WILLS ITS PARTICIPANTS

Васильєв В.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу

*Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова,
докторант кафедри цивільного права № 2*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду особливостей одностороннього саморегулювання на стадії виникнення цивільних правовідносин у світлі вільного волевиявлення їх учасників.

Автор стверджується у висновку про неможливість отождолення односторонніх і двосторонніх правочинів з одностороннім і двостороннім саморегулюванням цивільних відносин відповідно. При цьому встановлюється, що вільне волевиявлення як ознака цивільних відносин, які є предметом регулювання цивільного права, а тому і саморегулювання учасниками таких відносин, може по різному проявлятися у ході застосування різних моделей правового саморегулювання цивільних відносин.

За загальним правилом, виникнення цивільного правовідношення при застосуванні інструментів саморегулювання можливе внаслідок вільного волевиявлення усіх його учасників, незалежно від того чи є акт саморегулювання двостороннім або ж одностороннім правочином. Зокрема, при укладенні цивільно-правового договору, незалежно від того чи формуються його умови однією потенційною стороною або ж обома, вступ у договірне правовідношення відбувається у результаті вільного волевиявлення обох його потенційних сторін. Також, наприклад, для передачі прав за заповітом, який відповідно до поширеної у цивілістиці думки, є одностороннім правочином, вимагається складання заповіту, здійснюване як вільне волевиявлення, а також акт прийняття спадщини потенційним спадкоємцем, здійснений також як вільне волевиявлення.

Проте в окремих випадках виправданим є включення особи у конструкцію правовідносин, змодельовану іншим суб'єктом, незалежно від волі і волевиявлення такої особи. Така схема правостановлення є виключенням із загального правила, і може бути застосована лише у випадку, якщо таке включення відбувається шляхом наділення відповідної особи суб'єктивними цивільними правами без обтяження її суб'єктивними цивільними обов'язками і при цьому наявність таких прав не покладає на відповідну особу додаткового тягара, що проявляється в необхідності здійснення відповідних прав з метою уникнення негативних наслідків у майбутньому. У такому випадку волевиявлення цієї особи вимагається для здійснення таких прав або відмови від їх здійснення, проте не для вступу у правовідношення. Ця схема реалізується при укладенні договору на користь третьої особи, при видачі довіреності тощо.

Ключові слова: саморегулювання, одностороннє саморегулювання, двостороннє саморегулювання, договір, вільне волевиявлення.

The article is devoted to consideration of features of one-sided self-regulation at the stage of emergence of civil juridical relationship in the context of free wills its participants.

The author concludes that unilateral and bilateral transactions are not the same thing as one-sided and double-sided self-regulation of civil relationships. It is determined that free will of the persons as a sign of civil relationships that are subject to the civil law regulation and because of this are subject to the self-regulation can be manifested differently in different models of juridical regulation of civil relationships.

According to general rule the emergence of civil relationship as a result of usage of self-regulation instruments can be reached only with free will of all the participants of such relationship despite whether the act of self-regulation is bilateral or unilateral transaction. Particularly in case of concluding the contract despite of that whether the conditions of such contract are constructed by one potential side of such a contract of both of them, the entering of such relationship need free will of both potential participants. Also transfer of rights according to testament (which according to widespread opinion researchers recognized as unilateral transaction) provides free will to make a will and free will to accept the inheritance.

But in some cases it is justified to include a person to construct of relationship modeled by other subject despite of such person's will. Such scheme of emergence of civil relationships is as exception of the general rule and can be applied only in cases when such inclusion is provided by empowering of a person by subjective civil rights without imposing on it subjective civil obligations. Moreover appropriate rights cannot impose of person additional burdens that provide necessity to realize such rights in order to avoid negative consequences in future. In such cases the will of appropriate persons is needed for realization of right or for waiver from such realization but not for entering the relationship. This scheme is used when contract is concluded to the benefit of a third person, when issuance of power of attorney takes place etc.

Key words: self-regulation, one-sided self-regulation, double-sided self-regulation, contract, free will.

Постановка проблеми. Вільне волевиявлення виступає однією з визначальних засад цивільних відносин і водночас однією з головних їх ознак, адже, як слідує з частини першої статті 1 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) об'єктом регулювання цивільним законодавством України виступають особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані, зокрема на вільному волевиявленні їх учасників [1, ст. 1]. Незважаючи на це, слід визнати, що ця ознака цивільних відносин наразі залишається недостатньо дослідженою. У цілому категорія «вільне волевиявлення», як правило, асоціюється з регулятивними цивільними відносинами і переважно з цивільно-правовим договором як інструментом їх упорядкування. За таких умов це термінологічне словосполучення позначає те, що відповідні цивільні правовідносини виникли, по-перше, внаслідок настання юридичного факту, який був зовнішнім вираженням волі осіб і являв собою акт або сукупність чи

серію актів активної та/або пасивної поведінки, спрямованих на набуття, зміну або припинення суб'єктивного цивільного права [2, с. 52], а, по-друге, те, що такий акт поведінки було здійснено відповідним суб'єктом добровільно внаслідок сформованої у нього потреби в отриманні відповідного блага. У контексті цивільно-правового договору це означає, що відповідне правовідношення виникло внаслідок волевиявлення обох потенційних сторін відповідного договору, яке відображає узгодження їх воель, здійснене вільно. Однак, концепція одностороннього правочину змушує замислитись над формами прояву вільного волевиявлення суб'єктів цивільного права при вступі у відповідне правовідношення. Адже, відповідно до поширеної думки, такий правочин спричиняє юридичні наслідки у силу поведінки однієї особи. Однак чи означає це, що такі наслідки можуть стосуватись і інших осіб, незалежно від їх волевиявлення або навіть всупереч ньому?

У зв'язку з цим, вважаємо, що поглиблення розгляду феномену одностороннього саморегулювання цивільних відносин у контексті правової природи правочину і вільного волевиявлення учасників цивільних відносин як однієї з їх визначальних ознак, здатне не лише розширити уявлення про відповідну сторону механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин, проте також конкретизувати і розширити існуючі теоретичні погляди на проблему зазначеної ознаки цивільних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі аспекти саморегулювання цивільних відносин ставали предметом розгляду таких вчених юристів як С. С. Алексєєв, І. В. Венедіктова, В. І. Борисова, Б. Віндшейд, О. М. Гончаренко, Г. Дернбург, І. В. Жилінкова, О. С. Іоффе, М. Ф. Казанцев, Л. А. Корунчак, А. В. Коструба, О. О. Кот, Т. С. Ківалова, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, В. В. Надьон, О. О. Отрадна, О. В. Подвірна, Я. М. Романюк, Д. С. Спесівцев, І. В. Ткач, В. С. Толстой, Р. О. Халфіна, Б. Б. Черепакін, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка, О. Я. Явор, В. Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні особливостей одностороннього саморегулювання цивільних відносин у контексті вільного волевиявлення суб'єктів цивільного права як ознаки відповідних суспільних зв'язків.

Основний матеріал дослідження. Системність розгляду піднятої нами проблеми може бути досягнута при його здійсненні з урахуванням двох обставин, а саме: 1) двох основних стадій механізму правового регулювання цивільних відносин, якими виступають виникнення суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, а, по суті, правовідношення, а також їх виконання та здійснення [3, с. 46–48] (включення у розгляд першої стадії механізму правового регулювання суспільних відносин якою виступає створення норм для їх регулювання у цілому лише непрямо стосується односторонності саморегулювання цивільних відносин); 2) концепції односторонності правочину як базового елементу, у тому числі і договірному саморегулювання цивільних відносин.

Ознака вільного волевиявлення отримує найбільше розкриття при договірному саморегулюванні, а якщо точніше – у випадку з волонтарним формулюванням умов договору. Традиційно волонтарний договір прийнято вважати двостороннім правочиним. Однак, при розкладі процесу його укладення на окремі стадії це питання не виглядає настільки однозначним, як його хочуть продемонструвати деякі дослідники.

Зокрема, як зазначає Р. І. Таш'ян, розмежування правочинів на односторонні, двосторонні і багатосторонні здійснюється за критерієм волі суб'єктів, яка вимагається для спричинення юридичних наслідків. Односторонній правочин містить вираз волі лише однієї особи, у той час як двосторонній – обох. Однак, при цьому, наводячи приклад із заповітом, вчений зазначає, що заповіт вважається складеним як тільки заповідач належним чином висловлює у ньому свою волю. Проте, при цьому, закон не змушує спадкоємця використовувати право на отримання майна, хоча водночас саме вираження волі спадкоємця на його отримання виступає необхідним припущенням для того, щоб воля заповідача була виконана. Однак, на переконання вченого, це не дає підстави стверджувати, що заповіт – двосторонній правочин [4, с. 65–66]. Також Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у своїй постанові від 19 серпня 2020 року у справі № 201/16327/16-ц зазначив, що до односторонніх правочинів, зокрема відносяться складання заповіту, а також прийняття спадщини [5]. Можливо, у даному випадку малося на увазі з одного боку складання заповіту, а з іншого боку – прийняття спадщини при спадкуванні за законом. Однак, не можна ігнорувати те, що при складанні заповіту, як зазначено вище, відповідна особа-потенційний спадкоємець може як прийняти спадщину, так і не прийняти її. Вибір варіанту поведінки повністю залежить від

неї, що отримало закріплення у статтях 1268 та 1269 ЦК України [1, ст.ст. 1268, 1269].

Тим не менше, наведені обставини порушують уявлення про «чистоту» односторонності заповіту як правочину, адже все ж таки для формування спадкового цивільного правовідношення існує необхідність вільного волевиявлення не лише спадкодавця, однак також і потенційного спадкоємця.

Поряд із цим, з точки саморегулювання цивільних відносин ця ситуація показує його односторонній характер. Адже спадкоємець не приймає участі у конструюванні моделі правовідношення, яке виникає внаслідок прийняття спадщини. А, як відомо, заповіт може встановлювати особливості правового режиму спадкового майна, наприклад, у зв'язку з заповідальним відказом. Також може мати місце заповіт з умовою, яким наслідок у вигляді набуття прав на спадкове майно може пов'язуватись зі здійсненням спадкоємцем певної поведінки.

При цьому аналогія із заповітом простежується на рівні договору приєднання. Умови договору формуються однією стороною. При цьому незалежно від того, чи влаштовують відповідні умови потенційного контрагента повністю або ж відповідна особа вимушена приєднатись до пропонування умов для одержання певного блага в силу необхідності, відповідний суб'єкт позбавлений можливості вносити зміни у модель відповідних правовідносин [6, с. 31]. Один із суб'єктів цивільного права здійснює моделювання цивільних відносин і пропонує іншому вступити у правовідносини відповідно до цієї моделі. При цьому «адресат», незалежно від того чи є він чітко визначеним як у випадку із заповітом, або ж він заздалегідь невизначений, як у випадку з договором приєднання, не може вносити зміни у модель правовідношення. Однак водночас необхідною умовою його вступу у відповідне правовідношення виступає його вільне волевиявлення.

Наведене вище підводить нас до висновку, що і волонтарний договір також за своєю природою є актом одностороннього саморегулювання цивільного правовідношення у розумінні того, що лише суб'єкт, який здійснює оферту, моделює цивільні правовідносини у той час як суб'єкт, який акцептує її, лише погоджується зі вступом у правовідносини, що відповідають такій моделі. З цього ж має слідувати і те, що при такій конструкції правовстановлення його реалізація хоча і потребує вільного волевиявлення обох суб'єктів цивільного права, проте все ж таки саморегулювання відносин є одностороннім і при цьому наслідок у вигляді виникнення правовідношення є результатом одностороннього правочину (оферти) або ж двох односторонніх правочинів (оферти і акцепту). При цьому така конструкція правовстановлення майже нічим не відрізняється від тієї, що характерна для заповіту.

Окреслене вище може привести до висновку, що і при укладенні волонтарного договору має саморегулювання здійснюється лише особою, яка здійснює оферту. Однак, як правило, окреслена вище модель правовстановлення не стосується волонтарного договору.

Як зазначає В. Я. Погребняк, процедура укладення договору через оферту і акцепт відображає спрощений вигляд відповідної процедури [7, с. 354–355]. При цьому варто урахувати, що, як правило, потенційні сторони договору перед його підписанням узгоджують його умови, вносять правки і у такий спосіб корегують модель їх майбутньої поведінки. Саме тому у випадку з традиційним волонтарним договором саморегулювання має двосторонній характер, оскільки, по-перше, моделювання правовідношення здійснюється обома потенційними учасниками правовідношення, а, по-друге, для настання юридичних наслідків у вигляді виникнення у відповідних осіб суб'єктивних цивільних прав і обов'язків необхідне їх взаємне волевиявлення.

Таким чином на рівні концепції односторонності і двосторонності правочинів, які містять елементи

саморегулювання цивільних відносин, простежується розмежування правочину і саморегулювання. Як правило, односторонній правочин з елементами саморегулювання передбачає водночас одностороннє саморегулювання цивільних відносин. Проте двосторонній правочин, яким є договір, не завжди передбачає двостороннє саморегулювання. Використання договору як інструмента упорядкування цивільних відносин, може передбачати одностороннє саморегулювання відповідних відносин, однак при цьому пов'язуватись з необхідністю спільного волевиявлення для настання відповідних юридичних наслідків.

Окреслене вище цілком логічно піднімає питання з приводу того чи може саморегулювання цивільних відносин здійснюватись в односторонньому порядку і при цьому не передбачати вільного волевиявлення іншого суб'єкта, на якого таке саморегулювання поширюється і який у такий спосіб вступає у відповідне правовідношення?

Положення чинного цивільного законодавства України у цілому орієнтовані на те, щоб обмежити подібні випадки. Нормативною основою для такого обмеження виступають, зокрема абзаци другий та третій частини першої статті 202 ЦК України, якими встановлюється, що односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. При цьому односторонній правочин може породжувати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами [1, ст. 202].

Також частиною першою статті 511 ЦК України встановлюється, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора [1, ст. 511]. Цьому нормативному положенню кореспондує частина перша статті 636 ЦК України, якою встановлюється, що договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі [1, ст. 636].

З наведених нормативних положень слідує, що цивільне законодавство підходить до вирішення піднятого питання структурно. Зокрема, при саморегулюванні цивільних відносин моделі поведінки їх учасників можуть запроваджуватись в односторонньому порядку, зокрема як односторонніми правочинами, так і деякими конструкціями цивільно-правових договорів, наприклад, договором приєднання. Однак, такі моделі з одного боку запроваджують внаслідок вільного волевиявлення особи, які їх формують, а з іншого боку – для поширення цих моделей поведінки на іншого потенційного учасника правовідношення, особливо якщо відповідна модель передбачає покладення на нього суб'єктивного цивільного обов'язку, необхідне волевиявлення такого потенційного учасника правовідношення.

Проте, якщо відповідна модель цивільного правовідношення передбачає наділення третьої особи лише суб'єктивними цивільними правами і при цьому не передбачає покладення на неї суб'єктивних цивільних обов'язків, то у такому випадку закон допускає включення відповідної особи у правовідношення взагалі незалежно від її волевиявлення. Тобто для цього її волевиявлення не потрібне. Прикладом того слугує договір страхування життя за умовами якого бенефіціаром страхової виплати у разі настання страхового випадку виступатиме третя особа. При цьому при реалізації такого договірної конструкції по відношенню до відповідної особи саморегулювання матиме односторонній характер.

У сенсі цієї моделі можна було б апелювати до того, що сторони договору страхування наділяють третю особу лише потенційною можливістю здійснення права і не включають її структуру відповідного правовідношення. Однак, вважаємо, що такий підхід є спірним, оскільки, як зазначає Р. О. Халфіна, даючи відповідь на питання чи

може суб'єктивне цивільне право здійснюватись за межами правовідношення, відсутність зв'язку суб'єктивного цивільного права з кореспондуючим йому обов'язком позбавляє таке право істотного його елементу – забезпеченості у зв'язку з чим така конструкція є неможливою [8, с. 225]. Ураховуючи це, у тому випадку, коли сторони договору наділяють третю особу суб'єктивним цивільним правом, вони вже включають її в односторонньому порядку у конструкцію відповідного правовідношення з моменту його виникнення, адже відповідному праву кореспондує чітко визначений за змістом суб'єктивний цивільний обов'язок конкретного учасника відповідного договірної правовідношення.

Якщо ж повернутись до традиційного прикладу із заповітом, то у такому випадку саморегулювання, здійснюване за допомогою заповіту, лише створює умови для включення потенційного спадкоємця у конструкцію відповідних правовідносин. При цьому сам вступ у такі відносини здійснюється внаслідок волевиявлення відповідної особи, яка є потенційним спадкоємцем.

Тим не менше, інші конструкції односторонніх правочинів все ж таки показують, що в окремих випадках включення особи у конструкцію правовідносин, змодельовану іншим суб'єктом і внаслідок вільного волевиявлення лише такого суб'єкта, є можливим. В якості однієї з них виступає видача довіреності. Суб'єкт, який її видає, самостійно на власний розсуд шляхом вільного волевиявлення конструює зміст суб'єктивних цивільних прав, якими наділяється особа, якій видається довіреність [9, с. 118]. При цьому остання наділяється відповідними суб'єктивними цивільними правами незалежно від її волі і волевиявлення. За таких обставин волевиявлення особи, яка була включена у відповідні правовідносини, виступає не умовою вступу у такі правовідносини, а умовою здійснення суб'єктивних цивільних прав, які вже належать такій особі як учаснику цивільного правовідношення. Як зазначає з цього приводу Р. О. Халфіна, відмова від здійснення належного особі права також є вираженням волі [8, с. 219].

Поряд із цим, слід відмітити і те, що, аналізуючи односторонні правочини, дослідники, як правило, акцентують увагу на їх наслідках у контексті виникнення відносин цивільних правовідносин, тобто зобов'язань. Інакше кажучи, односторонні або двосторонні правочини розглядаються як підстави виникнення зобов'язань, проте практично не звертається увага на виникнення правовідносин, які мають у тому числі речово-правову природу. Прикладом такої конструкції може виступати концепція онлайн бібліотек, які дозволяють читачам користуватись матеріалами, проте обмежують способи такого використання, наприклад, забороняють завантажувати матеріали на власний комп'ютер. Також, наприклад, власники приватних автомобільних доріг можуть дозволити вільне використання дорожнього полотна шляхом спеціальних дорожніх знаків, проте водночас обмежити таке використання, наприклад, проїздом лише легкових автомобілів, також встановивши відповідні вказівники. Ще одним прикладом може бути дозвіл використання приватної зони відпочину або парку з одночасним встановленням правил користування.

У всіх цих випадках власник відповідного майна або суб'єкт, який ним фактично володіє, самостійно моделює зміст правовідносин і шляхом вільного волевиявлення наділяє правами третіх осіб, що втілюється у фігурі усіх і кожного. Такі суб'єкти стають носіями відповідних прав, не здійснюючи свого волевиявлення. Воно реалізується лише для здійснення таких прав.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дозволяє укріпитись у висновку про неможливість ототожнення односторонніх і двосторонніх правочинів з односторонніми і двосторонніми саморегулюваннями цивільних відносин відповідно. Однак, що важли-

віше, так це те, що вільне волевиявлення як ознака цивільних відносин, які є предметом регулювання цивільного права, а тому і саморегулювання учасниками таких відносин, може по різному проявлятися у ході застосування різних моделей правового саморегулювання цивільних відносин.

За загальним правилом, виникнення цивільного правовідношення при застосуванні інструментів саморегулювання можливе внаслідок вільного волевиявлення усіх його учасників, незалежно від того чи є акт саморегулювання двостороннім або ж одностороннім правочином. Зокрема, при укладенні цивільно-правового договору, незалежно від того чи формуються його умови однією потенційною стороною або ж обома, вступ у договірне правовідношення відбувається у результаті вільного волевиявлення обох його потенційних сторін. Також, наприклад, для передачі прав за заповітом, який відповідно до поширеної у цивілістиці думки, є одностороннім правочином, вимагається складання заповіту, здійснюване як вільне волевиявлення, а також акт прийняття спадщини

потенційним спадкоємцем, здійснений також як вільне волевиявлення.

Проте в окремих випадках виправданим є включення особи у конструкцію правовідносин, змодельовану іншим суб'єктом, незалежно від волі і волевиявлення такої особи. Така схема правовстановлення є виключенням із загального правила, і може бути застосована лише у випадку, якщо таке включення відбувається шляхом наділення відповідної особи суб'єктивними цивільними правами без обтяження її суб'єктивними цивільними обов'язками. У такому випадку волевиявлення цієї особи вимагається для здійснення таких прав або відмови від їх здійснення, проте не для вступу у правовідношення. Ця схема реалізовується при укладенні договору на користь третьої особи, при видачі довіреності тощо. При цьому її застосування є виправданим лише у випадках, коли особа, яку включають у відповідне правовідношення, наділяється лише суб'єктивними цивільними правами, наявність яких у неї не покладає на таку особу додаткового тягара, що проявляється в необхідності здійснення відповідних прав з метою уникнення негативних наслідків у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
2. Спесівцев Д. С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк: Завжди Поруч, 2022. 248 с.
3. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. Київ: Ін Юре, 2014. 376 с.
4. Таш'ян Р. І. Місце односторонніх правочинів у системі юридичних фактів. *Пробл. законності*. Харків, 2007. Вип. 90. С. 60–66.
5. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19.08.2020 р., судова справа № 201/16327/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91104471> (дата звернення: 10.09.2021).
6. Васильєв В. В. Проблема односторонності та двосторонності саморегулювання майнових зобов'язань. *Прикарпатський юрид. вісн.* 2020. № 6 (35). С. 30–33.
7. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. 640 с.
8. Халфина Р. О. *Общее учение о правоотношении*. Москва: Юрид. лит., 1974. 351 с.
9. Яроцький В. Л. Нормативно-організаційні й самоорганізаційні засади правового регулювання цивільних відносин. *Пробл. законності*. 2009. № 100. С. 114–122.